

Reich. Iako je znatan broj francuskih Židova preživio njemačku okupaciju, Paxton naglašava da su mnoge protužidovske mjere potaknute upravo od vichyjevskih vlasti, koja nisu željele fizički istrijebiti Židove, ali su ih raznim mjerama željeli isključiti i izolirati od ostatka francuskog društva, a posebno su loše prošle židovske izbjeglice koje su se prije ili početkom Drugog svjetskog rata sklonili u Francusku. Mjere kojima su Židovi izdvojeni i označeni pomogle su Nijemcima da nakon ulaska u neokupirani dio Francuske te Židove brže pohvataju i pošalju u logore smrti. Brojni Francuzi su preuzeli imovinu i tvrtke koje su bile u vlasništvu Židova.

Krajem rata nove francuske vlasti su provele sudske procese protiv visokih dužnosnika Vichyja. Petaine, koji je tada već bio vrlo star i senilan, umro je u zatvoru, dok je Pierre Laval strijeljan. Na kazne smrti i zatvora osuđeni su i drugi vichyjevski dužnosnici. Nastradali su vođe fašističkih (nacističkih) francuskih partija i javne osobe koje su se posebno istakle u "Nacionalnoj revoluciji". S druge strane, većina državnih službenika (različitih gospodarskih i financijskih stručnjaka, sudaca i diplomata) i gospodarstvenika koji su sudjelovali u vichyjevskoj upravi nije bila kažnjena i oni su nastavili raditi na svojim poslovima, a nastavile su se primjenjivati i brojne njihove ideje (npr. o državnom upravljanju privredom) koje su začete za vrijeme Vichyja.

U svakom slučaju ova knjiga je izuzetno zanimljiva jer daje uvid u politički i društveni razvoj jedne zemlje i njezin položaj u sklopu Hitlerovog "novog europskog poretka". To nam otvara i mogućnost komparativnog istraživanja Nezavisne Države Hrvatske i njezine usporedbe s drugim zemljama za vrijeme Drugog svjetskog rata. Ovo djelo američkog povjesničara Paxtona, trenutno profesora povijesti na Sveučilištu Columbia u Americi, već je postalo klasikom i zauzima bitno mjesto u historiografiji razdoblja kojim se bavi. Osim ovoga, Paxton je napisao i nekoliko drugih knjiga, u kojima se također bavi francuskom poviješću u Drugom svjetskom ratu i europskom poviješću 20. stoljeća.

NIKICA BARIĆ

Mark MAZOWER, *Inside Hitler's Greece, The Experience of Occupation, 1941-1944*, Yale University Press, New Haven, London 1993., xxv+437. str.

Ova knjiga daje cjeloviti prikaz svih političkih i vojnih čimbenika koji su djelovali u Grčkoj za vrijeme Drugog svjetskog rata, kada je ta zemlja bila okupirana od Nijemaca i Talijana. Iako su se brojni povjesničari bavili grčkom poviješću tog razdoblja, naglasak je često puta bio na glavnim političkim događajima, odnosno interpretaciji ratnih događaja kroz prizmu građanskog rata koji je u Grčkoj izbio nakon završetka Drugog svjetskog rata. Za razliku od toga, ova knjiga pokušava prikazati svakodnevni i često vrlo težak život običnog, malog čovjeka u tom razdoblju.

Knjiga je podijeljena na četiri dijela. U prvom dijelu (*The Chaos of the New Order: 1941-1943*, 9.-82.) opisani su događaji u Grčkoj prije početka rata, oku-

pacija Grčke u travnju 1941. i teški uvijeti života grčkog stanovništva pod nje-mačkom i talijanskom okupacijom. U drugom dijelu (*'This Heroic Madness': 1941-43*, 83.-152.) opisano je prvo razdoblje stvaranja i oblikovanja pokreta otpora u Grčkoj. U trećem dijelu (*The Logic of Violence and Terror: 1943-44*, 153.-261.) prikazano je djelovanje njemačke vojske i policije u borbama protiv partizana, kao i hvatanje i deportacije grčkih Židova u koncentracijske logore. U četvrtom dijelu (*A Society at War: 1943-44*, 265.-354.) autor prikazuje razvoj pro-komunističkog Narodnooslobodilačkog fronta i njegovog sustava vlasti na oslobođenim područjima, kao i događaje krajem rata kada su već počeli sukobi koji će Grčku odvesti u građanski rat. Na kraju knjige nalazi se zaključak (*Epilogue: 'No Peace without Victory'*, 355.-377.). Nakon toga nalaze se bilješke, popis arhivskih izvora, osvrt na korištene izvore i literaturu i indeks pojmova i imena.

Treći Reich nije imao značajnijih strateških interesa u Grčkoj. Tek nakon što je Italija doživjela brojne poraze u svom pokušaju da iz Albanije osvoji dijelove grčkog teritorija, Hitler je bio prisiljen pomoći svome savezniku. Njemačka vojska je u travnju 1941. napala Jugoslaviju i Grčku i obje zemlje su ubrzo kapitulirale.

Talijani su okupirali najveći dio Grčke, a Nijemci su zauzeli manja područja, među ostalim Solun, granični pojas uz grčko-tursku granicu i pojedine važne grčke otoke (npr. Kreta). Među Grcima je najveće nezadovoljstvo vladalo zbog bugarske okupacije zapadne Trakije. Ubrzo je između Talijana i Nijemaca došlo do sukoba gospodarskih interesa, budući da su i jedni i drugi pokušavali preuzeti kontrolu nad što većim dijelom grčke privrede i prirodnih resursa. Po ovome je Grčka bilo slična sukobima njemačkih i talijanskih interesa u NDH.

Iako se nalazila pod okupacijom stranih vojska, Grčka je i dalje ostala jedinstvena država. Za novog predsjednika vlada postavljen je general George Tsolakoglu. Njegova vlada se već krajem 1941. pokazala nesposobnom da osigura prehranu grčkog stanovništva, posebno gradskog. Te godine podbacila je žetva, što je zajedno s sveukupnim pogoršanim ratnim stanjem izazvalo znatne poremećaja u opskrbi stanovništva, posebno u Ateni i Pireju, u kojima je prije rata živjela jedna petina cjelokupnog grčkog stanovništva. Do 1943. od posljedica gladi je izravno ili neizravno umrlo oko 250.000 Grka. Dok je krajem 1941. i početkom 1942. stanje bilo posebno teško, kasnije je organizirana pomoć u hrani koja je iz Kanade brodovima dopremljena u Grčku, za što su Nijemci dali dopuštenje. Dolazak hrane prisilio je trgovce na crnoj burzi da snize cijenu hrane, što je pomoglo boljoj opskrbi gradskog stanovništva. Otežani uslovi opskrbe posebno su pogodovali bogaćenju osoba koje su se bavile krijumčarenjem i crnom burzom, dok je većina gradskog stanovništva gladovala morajući vrlo jeftino prodavati svoju imovinu kako bi kupili hranu za preživljavanje. Vladala je ogromna inflacija, pa je grčka drahma u mnogim dijelovima zemlje prestala vrijediti kao sredstvo plaćanja. U nekim krajevima se umjesto novca koristilo cigarete, maslinovo ulje ili tablete protiv malarije. Inflaciju su poticali i troškovi izdržavanja njemačkih i talijanskih okupacionih snaga koje je morala izdržavati grčka vlada. Općenito, 1941. i 1942. od gladi je najviše stradalo gradsko stanovništvo, dok je krajem rata stanje bilo sve teže na selu, kao posljedica razaranja i pustošenja u njemačkim akcijama protiv grčkih partizana.

Bitnu ulogu u njemačkoj politici prema Grčkoj imao je austrijski nacist Hermann Neubacher. On je 16. listopada 1942. postavljen na dužnost posebnog opunomoćenika za gospodrske i financijske poslove u Grčkoj i kao takav postao je bitan čimbenik za cjelokupnu njemačku politiku na tom području. Činilo se da Neubacher ima pozitivan utjecaj na poboljšanje uvjeta života u Grčkoj, ali u tome mu je najviše pomogla pomoć u hrani koju su brodovima poslali Saveznici. Krajem rata, kada je započelo njemačko povlačenje iz Grčke, neki njemački dužnosnici su smatrali da u povlačenju moraju provesti politiku "spaljene zemlje", uništavajući sve važnije objekte, a isto tako da treba pobiti sve značajnije i uglednije osobe. Neubacher se tom prijedlogu suprotstavio, pa ti planovi nisu ostvareni. Nijemci su krajem 1942. zamijenili generala Tsolakogloua i za novog predsjednika grčke vlade postavili Constantina Logothetopoulosa, koji se na toj dužnosti zadržao do travnja 1943., kada ga je zamjenio predratni monarhistički političar Ioannis Rallis.

Okupacija Grčke, pogoršanje uvjeta života, glad i borba za preživljavanje, imali su utjecaja na grčko društvo, koje je u uvjetima rata i okupacije doživjelo bitne promjene. Predratne političke stranke su znatnim dijelom izgubile utjecaj i pasivizirale se. Za razliku od toga, grčki komunisti, koji su iz predratnog razdoblja imali iskustvo djelovanja u konspirativnim uvjetima, puno su se bolje snalazili u uvjetima okupacije. Otpor Talijanima i Nijemcima u prvom razdoblju je imao različite pasivne i neizravne oblike, a teški uvjeti života, glad i odbojnosti prema okupatorima išli su na ruku njegovom širenju. Postepeno su se izvan gradova počele osnivati partizanske jedinice. Otporom je rukovodio EAM (*Ethniko Apeleftherotiko Metopo*, Narodnooslobodilački front), koji je bio pod znatnim utjecajem Komunističke partije Grčke. Vojne snage EAM-a zvale su se ELAS (*Ethnikos Laikos Apeleftherotikos Stratos*, Grčka narodnooslobodilačka vojska). U svibnju 1943. bilo je oko 17.000 grčkih partizana (*andarte*), a 19. svibnja 1943. osnovan je Glavni stožer ELAS-a, koji je počeo efikasno djelovati tek u ljeto iste godine. Nakon kapitulacije Italije došlo je do povećanog priljeva ljudi u partizanske jedinice i njihovog brojčanog jačanja.

Mazower upozorava da se na EAM i ELAS ne može gledati samo kao na širitelje marksističke ideologije, koji su grčkim seljacima nametali komunizam. S druge strane, to opet ne znači da EAM/ELAS u pojedinim slučajevima nije bezobzirno obračunavao sa svojim političkim protivnicima, što se prije sveg odnosilo na pripadnike pokreta otpora EDES (Nacionalni republikanski grčki savez), koji je djelovao nezavisno od EAM-a. Činjenica je da su se u teškim uvjetima okupacije grčka vlada i predratni politički autoriteti pokazali nesposobnim da vode brigu o stanovništvu. Upravo tu prazninu iskoristio je EAM, čija su tijela vlasti preuzela brigu o osnovnim egzistencijalnim potrebama grčkih seljaka. Preko narodnih odbora, sudova i drugih tijela vlasti EAM-a, stanovništvo je po prvi put bilo uključeno u razne oblike odlučivanja i sudjelovanja u vlasti, što se posebno odnosilo na žene i mladež. Mazower također naglašava da EAM nikada nije mogao provoditi jedinstveni i centraliziranu politiku. Povezanost između pojedinih dijelova Grčke bila je izuzetno slaba, a ako se uzme u obzir i strana okupacija, tijela vlasti EAM-a nikada nisu mogla provoditi nekakvu jedinstvenu politiku sovjetizacije Grčke, nego su se morala prilagođavati posebnim uvjetima svakog pojedinog područja.

Nakon povlačenja njemačkih i talijanskih snaga iz sjeverne Afrike, Nijemci su smatrali da bi se saveznici mogli iskrcati u Grčkoj i zato su od sredine 1943. u

njoj razmještene znatne njemačke vojne snage. Na kraju ipak nije došlo do savezničkog iskrcavanja, ali je u rujnu 1943. kapitulirala Italija. Nijemci su odveli u zarobljeništvo glavninu talijanskih snaga u Grčkoj. Talijani koji su Njemcima pružili otpor bili su strijeljani, a dio se pridružio grčkim partizanima, koji su se također dokopali znatnih količina talijanskog naoružanja i vojne opreme. Tek manji dio talijanskih jedinica ostao je i dalje vjeran Mussoliniju, te se nastavio boriti zajedno s Njemcima.

Njemačka borba protiv partizana započela je intenzivnije nakon kapitulacije Italije i ulaska njemačkih snaga u sve dijelove Grčke. Njemačka vojska nije imala razvijenu taktiku za borbu protiv ustanika, i ona se uglavnom temeljila na neselektivnoj upotrebi nasilja, ne samo prema ustanicima, nego i prema cjelokupnom civilnom stanovništvu na kojem djeluju ustanici. U skladu s tim, Nijemci su svakog grčkog seljaka smatrali potencijalnim suradnikom ili pripadnikom ELAS-a. Represalije protiv civila kao odmazda za napad na Nijemce započele su odmah nakon okupacije Grčke. Tako su njemački padobranci, nakon osvajanja otoka Krete 1941. godine, odmah pobili nekoliko stotina grčkih civila kao odmazdu za napade na njemačke vojnike. U njemačkim akcijama čišćenja poduzetim krajem 1943. i početkom 1944. partizani su gotovo neprestano izmicali opkoljavanju i nisu nikada bili potpuno uništeni, iako su ponekad imali velike gubitke. Umjesto uništenja partizana, njemačke akcije čišćenja su iza sebe ostavljale uništena, spaljena i razrušena sela, a najteže je stradavalo civilno stanovništvo. Mazower zaključuje kako su njemačka izvješća o akcijama često prikrivala pravo stanje na terenu. Dok se u izvješćima pisalo o ubijenim "partizanima", u stvarnosti se radilo o seljacima koji nisu imali izravne veze s partizanima. Njemačka izvješća su krivo navodila da se iz pojedinog sela pucalo na njemačke vojnike, samo kako bi se pružilo opravdanje za njegovo potpuno uništenje i ubijanje njegovog stanovništva. Iako su Nijemci, i Hitler osobno, smatrali Grčku kolijevkom cjelokupne europske kulture i cijenili Grke zbog hrabrog otpora kojeg su pružili Njemcima u travnju 1941., u akcijama protiv partizana vođenim krajem rata bio je sve očitiji njemački odnos prema Grcima kao prema nižoj rasi koju treba uništiti. Sveukupno je utjecaj nacističke ideologije bio jasno vidljiv u držanju *Wehrmachta*. Mazower zaključuje da je su prethodna istraživanja jasno dokazala da *Wehrmacht* nije bio apolitička vojska koja je ostala imuna na nacističku ideologiju, već se jedino postavlja pitanje u kojoj mjeri je nacizam uspio prožeti svjetonazor njemačkih vojnika. Iako je i među visokim njemačkim časnici koji su služili u Grčkoj postojalo neraspoloženje i oporba Hitleru, ta oporba se u svakom slučaju nije osjećala tijekom okrutnih akcija čišćenja grčkih partizana. Mazower je također obradio organizaciju i oblike djelovanja njemačkog policijskog i vojnoobavještajnog aparata u Grčkoj, a posebnu pažnju je posvetio zloglasnom njemačkom zarobljeničkom logoru Haidari, u blizini Atene. Mazower je u posebnom poglavlju prikazao i uništenje židovske zajednice u Grčkoj. Brojčano najveće i najznačajnija židovska zajednica, oko 40.000 osoba, postojala je u Solunu, koji je još od vremena Otomanskog carstva prozvan "majka Izraela". Budući da se Solun našao u njemačkom okupacionom području, odmah su započele mjere protiv Židova, ali njihov progon se intenzivirao od srpnja 1942. kada su Židovi muškarci, trpeći razna ponižavanja, okupljeni kako bi obavljali različite fizičke poslove. Nijemci su uništili židovsko groblje u Solunu i iskoristili nadgrobne spomenike kao građevinski materijal. Većina solunskih i drugih Židova u njemačkoj okupacionoj zoni je između ožujka i lipnja 1943.

deportirana u Auschwitz, gdje ih je većina pobijena. Nijemci i njihovi grčki suradnici međusobno su podijelili židovsku imovinu. Brojne židovske kuće su srušene u potrazi za skrivenim dragocjenostima, a od preko 30 sinagoga, koliko ih je postojalo u Solunu prije rata, samo je jedna preživjela rat relativno neoštećena. I danas se u Solunu u pločnicima i zidovima mogu vidjeti dijelovi koji su nekada bili dio sinagoga i drugih židovskih zgrada. Talijani su se suprotstavljali progonima Židova, ali nakon kapitulacije Italije Nijemci su okupirali cijelu Grčku i krenuli u hvatanje Židova. Za razliku od Soluna, koji je predstavljao veliku homogenu židovsku zajednicu, ostali Židovi živjeli su u više manjih skupina po cijeloj Grčkoj, što je Nijemcima otežalo njihovo hvatanje. Mnogi Židovi iz Atene su pobjegli i pridružili se grčkim partizanima, a među njima je bio i atenski veliki rabin. Krajem 1943. i početkom 1944. izvršena je deportacija preostalih grčkih Židova u Treći Reich. Sveukupno, židovska zajednica u Grčkoj je tijekom rata teško stradala, budući da je ubijeno oko 90% njezinih pripadnika. Njemački antisemitizam nije imao puno odjeka među Grcima, osim u Solunu, gdje je grčki antisemitizam bio motiviran gospodarskim razlozima.

Pod predsjednikom vlade Rallisom krajem rata je došlo do okupljanja svih predratnih stranaka koje su u EAM-u vidjeli opasnost od poslijeratnog širenja komunizma u Grčkoj. Početkom travnja 1943. grčka vlada je organizirala četiri zaštitna bataljuna, koji su imali tradicionalne odore grčkih evzona. Ove jedinice su, zajedno s žandarmerijom, pomagala Nijemcima u akcijama protiv partizana, ali su ubrzo postale ozloglašene zbog različitih nasilja nad civilnim stanovništvom. Osim zaštitnih bataljuna, postojale su i manje grčke jedinice koje su kao "odredi smrti" provodile teror nad seoskim stanovništvom. Posebno je bio poznata jedinica pukovnika Georga Poulosa, koja se iz Grčke povukla s Nijemcima i do kraja rata djelovala u Sloveniji u službi njemačke policije. Tijekom 1944. bilo je sve očitiije da će se Nijemci početi povlačiti iz Grčke i sve strane su započele zauzimati povoljne položaje za poslijeratni razvoj događaja. Staljin i Churchill su već postigli dogovor oko podjele interesnih sfera, po kojima je Grčka nakon rata trebala doći pod britanski utjecaj. Britanci su čak uspostavili određene kontakte s Nijemcima, u cilju ispitivanja stanja i preuzimanja kontrole nad Grčkom nakon njemačkog povlačenja. U Ateni je, tijekom cijele 1944., istovremeno s njemačkom okupacijom, bjesnio pravi građanski rat između komunista (EAM-a) i pripadnika protokomunističkih skupina.

U novim grčkim snagama sigurnosti, koje su osnovane nakon povlačenja Nijemaca, nalazilo se puno bivših pripadnika sigurnosnih bataljuna i pripadnika političkih stranaka koje su tijekom rata izravno ili neizravno surađivali s Nijemcima i borili se protiv EAM/ELAS-om. U ministarstvo obrane nove grčke vlade Georgea Papandreoua također su ušli brojni pojedinci koji su tijekom rata surađivali s Nijemcima u borbi protiv partizana. Početkom prosinca 1944. iz Papandreouove vlade nacionalnog jedinstva su se povukli ministri EAM-a, a uskoro je u Ateni došlo do sukoba snaga sigurnosti i britanske vojske s ELAS-om. Bio je to jedini put u Drugom svjetskom ratu da se britanska vojska sukobila s jednim pokretom otpora koji se nedugo prije borio protiv Nijemaca. Činjenica je da je ELAS mogao preuzeti vlast u Ateni već u listopadu 1944., kada se iz grada povukla njemačka vojska, ali to nije učinjeno. Mazower smatra da ELAS nije imao konkretne planove za preuzimanje vlasti i da se nije namjeravao dokopati vlasti. On smatra da su upravo britanske snage, koje su se nakon povlačenja Nijemaca iskrcale u Grčku, svojim držanjem pridonijele sukobima koji su u prosincu

1944. izbili u Ateni. Churchill je osobno dao upute britanskom zapovjedniku da se postavi oštro prema EAM/ELAS-u. Kraj rata Grčka je dočekala razorena i osiromašena i ovisna o međunarodnoj humanitarnoj pomoći. No, rat nije bio završen. Uskoro će izbiti građanski rat kao jedan od prvih događaja nove hladnoratovske podjele, koji će konačno završiti porazom komunističkog EAM/ELAS-a. Nakon građanskog rata, oni koji su se borili na poraženoj strani bili su građani drugog reda, a mnogi su osuđeni na zatvorske kazne. Tijekom vojne diktature pukovnika (1967.-1974.) donesen je i zakon koji je pripadnike EAM/ELAS-a definirao kao "neprijatelje", dok je nekadašnjim pripadnicima zloglasnih zaštitnih bataljuna dao pravo na državnu mirovinu, što Mazower smatra nepravdom počinjenom nad ljudima koji su se u Drugom svjetskom ratu borili protiv Nijemaca, a kao saveznici Velike Britanije. No, savezništva iz Drugog svjetskog rata su u novim okolnostima hladnog rata brzo zaboravljena.

Ova knjiga daje vrlo detaljan prikaz grčke povijesti u vrijeme Drugog svjetskog rata, a u svakom slučaju pruža i mogućnost komparativnog istraživanja u vezi s lrvatskom poviješću istog razdoblja. Mazower se koristio brojnim izvorima iz grčkih, britanskih, američkih i njemačkih arhiva, a knjiga je opremljena i vrlo zanimljivim fotografijama koje prikazuje slike iz svakodnevnog života u Grčkoj u tom razdoblju.

NIKICA BARIĆ

Jerzy HOLZER, *Komunizam u Europi. Povijest pokreta i sustava vlasti*. Srednja Europa, Zagreb 2002., 216 str.

Pojavu knjige poljskog historičara Holzera u hrvatskom izdanju treba gledati u svijetlu činjenice da je to jedna od, još uvijek rijetkih, uporednih analiza socijalističkih sustava. Iako su izvori za proučavanje ove problematike gotovo u potpunosti dostupni u svim zemljama za cijelo razdoblje postojanja socijalizma - izuzev najosjetljivije problematike, ili ponegdje, iz razloga nesređenosti grade, istraživanja ili sinteza koje bi opise pojedinih zemalja - izložene u nizu, zamjenila uporednom analizom, ima malo. Takvi radovi zahtijevaju solidno poznavanje razvoja i osobitosti svih zemalja, ali i stvaranje pogodnog istraživačkog koncepta u kojemu su nosivi elementi određene kategorije i pojmovi adekvatni za analizu sličnosti i razlika proučavanih zemalja.

Pregled povijesti komunističkog pokreta i sustava vlasti izložen je u četrnaest poglavlja: *Geneza, Postanak komunizma, Staljin kao diktator komunizma, Staljinistički sustav, Komunizam u Drugom svjetskom ratu, Rađanje bloka, Posljednje godine staljinizma, Prva kriza, Komunizam Hruščovljeva razdoblja, Stabilizacija i traženje sigurnih putova, Sustav poststaljinističkog komunizma, Desetljeće stagnacije, Propadanje komunizma, Pad komunizma*.

Ideje o uvođenju pravednog društvenog poretka javljaju se još od antike. Na načelo jednakosti pozivale se i sve novovjekovne struje europskog socijalizma, koje su, osim moralnih načela kao osnovice svojih ideja, pokušavale podastrijeti i intelektualne argumente. Uz sve ideje išli su i pokušaji programiranja dru-